

Mirosława Zakrzewska-Dubasowa

Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI - XVII wieku

Rocznik Lubelski 3, 63-82

1960

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIROŚLAWA ZAKRZEWSKA-DUBASOWA.

ORGANIZACJA GMINY ORMIAŃSKIEJ W ZAMOŚCIU W XVI—XVII WIEKU¹

Zamość, główna rezydencja Ordynatów Zamojskich budził od dawna zainteresowanie historyków przede wszystkich z uwagi na osobę fundatora Jana Zamoyskiego. Dotychczasowe badania nad przeszłością miasta koncentrowały się głównie w dziedzinie historii kultury, sztuki, architektury czy urbanistyki, jak prace Wadowskiego, Łempickiego, Chlebowski, z ostatnich lat Herbst.

Niewiele uwagi poświęcono zagadnieniom ustrojowym. Najważniejszy dorobek w tym zakresie stanowią prace i artykuły Kazimierza Sochaniewicza a zwłaszcza jego rozprawa o Trybunale Zamojskim, którą stworzył podstawę do dalszych badań². Również Aleksander Tarnawski w pracy o działalności gospodarczej Jana Zamoyskiego zajmuje się w pewnej mierze tymi zagadnieniami³.

Zupełnie też marginesowo traktowano strukturę demograficzną miasta, której specyfika wywarła wpływ na ukształtowanie się życia gospodarczego w Zamościu, a uprawnienia poszczególnych grup ludności zaważyły na ustroju gminy miejskiej.

Niewątpliwie w rozwoju życia gospodarczego Zamościa największą rolę odgrywa grupa narodowościowa ormiańska, podobnie zresztą jak we Lwowie, Kamieńcu Podolskim i innych miastach dawnej Rzeczypospolitej. Ormianie zorganizowani w odrębną gminę, posiadający odrębne władze i sądownictwo oparte, jak sami nazywali na „uprzywilejowanym prawie ormiańskim”, stanowili ów skrawek orientu tak bardzo żywy, barwny, pełen dynamiki i prężności.

Główną podstawą dla poznania organizacji i działalności gminy ormiańskiej w Zamościu, są dotychczas niewykorzystane, materiały źródłowe z wieku XVII, a mianowicie księgi sądowe wojtowsko-ławnicze. Księgi te są przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie. Figurują w katalogu jako „acta armenica” Księgi mają tytuł umieszczony na pierwszej karcie: „akta urzędu prawa uprzywilejowanego ormiańskiego zamojskiego” lub „akta wójtowskie prawa... za wójtostwa

¹ Artykuł nin. jest częścią pracy pt. Gmina ormiańska w Zamościu w XVI—XVII wieku.

² Kazimierz Sochaniewicz: Trybunał Zamojski, Szymon Szymonowicz i jego czasy, Zamość 1929.

³ Aleksander Tarnawski: Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, Lwów 1935.

zacznie sławetnego...". Tu jest wymieniane nazwisko wójta a następnie pisarza prowadzącego księgi. Konskrypcja z r. 1680 ksiąg, protokółów i akt wójtowskich ormiańskich wymienia siedem ksiąg, z których najstarsza z lat 1598—1611⁴. Obecnie jest tylko sześć ksiąg. Najstarsza zaginęła, pozostałe zachowane mają duże luki chronologiczne, które w pewnej mierze uzupełnia materiał zawarty w księgach radzieckich i wójtowsko-lawnicznych miasta Zamościa z końca wieku XVI i XVII.

Obok tych źródeł archiwalnych również dużo cennego materiału zawierają zbiory rękopiśmienne Biblioteki Narodowej w Warszawie, Biblioteki Czartoryskich w Krakowie oraz Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu. Natomiast nie wykorzystano rękopisów i akt b. Biblioteki Ordynacji Zamojskich, znajdujących się obecnie w Archiwum Głównym w Warszawie, gdyż nie są uporządkowane. Brak dostępu do tych ostatnich niewątpliwie w dużym stopniu przyczynił się do luk w pracy.

Najstarszy przywilej dla Ormian zamojskich pochodzi z roku 1585⁵. Otrzymali go Ormianie w pięć lat po przywileju lokacyjnym dla Zamościa, w którym Jan Zamoyski zapewniał wolności i swobody stwarzające bardzo korzystne warunki dla mieszkańców miasta⁶. Wkrótce potem Stefan Batory nie tylko zatwierdził przywilej lokacyjny, ale rozszerzył go znacznie nadając prawo na trzy jarmarki doroczne, targ tygodniowy oraz porównanie z większymi miastami w Polsce. Szczególnie znaczenie miało przyznanie Zamościowi prawa składu trzydniowego na towary, które przywożono z Wołynia, województwą bełskiego i ziemi chełmskiej do Korony a nadto na towary z Gdańska⁷. Wolności celne, podatkowe i wreszcie przyznanie prawa magdeburskiego takiego, jakie posiadał Lwów, wszystko to stanowiło siłą atrakcyjną dla nowych przybyszów wszelkich narodowości. Wkrótce też w Zamościu są osadnicy z Anglii, Szkocji, Niemiec, Hiszpanii. Włoch, Grecji, Węgier, Persji, Armenii i Turcji⁸.

W przywileju z r. 1585 Zamoyski wymienia pobudki jakimi się kierował sprowadzając Ormian do Zamościa: „Ego quo facilius praefata civitas a me instituta cresceret, negotiisque ac comerciis locupletaretur...”⁹. Dlatego też zezwala Ormianom, którzy przybywają tu z Turcji z księdzem Krzysztofem Kałastem oraz Muradem Jakubowiczem na osiedlenie się w Zamościu, przyznając im takie same prawa i wolności jak innym mieszkańców, zapewniając opiekę i bezpieczeństwo, przeznaczając oddzielną „pierzęję, gdzieby swe place i budynki dla swego wczasu mieć mogli, z tymże prawem jako inni mieszczanie otrzymali”. Dają także zezwolenie na wybudowanie własnego kościoła i zapewnienie wolności wyznania. Pierwszym proboszczem został ów Krzysztof Kałast, któremu wyznacza pensję roczną 60 zł¹⁰. Ten przywilej był magnesem przyciągającym Ormian z najdalszych stron, głównie z właściwej Arme-

⁴ Acta Armenica (skr. Armen.) 6, k. 4—4 v.

⁵ Archiwum Jana Zamoyskiego t. IV, Kraków 1948, str. 405—406.

⁶ Archiwum Jana Zamoyskiego, t. II, str. 492—395 n. 6.

⁷ Tamże, str. 396—401 n. 8.

⁸ Tarnawski o. c., str. 323.

⁹ Arch. J. Z. t. IV, str. 405.

¹⁰ Tamże, str. 406.

nii, Persji i Turcji¹¹. Licznie osiadłych Ormian obdarza Zamoyski nowymi przywilejami. Wspomnianemu Muradowi Jakubowiczowi nadaje wyłączne prawo wyrobu i sprzedaży safianów i dywanów tureckich w Polsce na lat 20¹². Całej zaś gminie przywilej, w roku 1589, na szynkowanie wina, miodu, wódki i piwa oraz wolności jak innym katolikom. Przywilej ten zostaje potwierdzony przez Zygmunta III-go¹³

W inwentarzu przywilejów sporządzonym przy wyborze nowego wójta w roku 1633 są wymienione następujące przywileje ormiańskie: „fundatjej natiej i potwierdzenia JKM pergamin, super electionem magistratus, item privilegium confirmationis iurium libertatum et praerogativorum nationi Armenici Zamoscensis per Sigismundum III Regem Poloniae, novem munimenta decretorum e Kamenecia Podoliae, deinde rescripta sunt et alia munimenta...¹⁴. W roku 1634 „sławetny Warterys Kirkorowicz wójt roku przeszłego oddał skrzynkę wojtowską panu Gabrielowi Ariewowiczowi (nowemu wójtowi) pieczęć urzędową stalową, dwa przywileje fundatjej miasta Zamościa na pargaminie pod pieczęciami królewskimi. Item przywilej fundatjej iurisdictioniej ormiańskiej zamojskiej na pargaminie pod pieczęcią zawieszistą z podpisem JeMci Pana sławnej pamięci fundatora miasta tego. Dwa przywileje confirmationis iurium Camenecensium. Munimentów 9 iurisdictioniej ormiańskiej służących, przywilej na papierze JeMci Pana Kanclerza pod pieczęcią z strony pozwolenia mieszkania w Zamościu”¹⁵. W roku 1636 inwentarz wymienia na pierwszym miejscu przywilej na „iurisdictioniej ormiańską” a dalej przywilej JKM fundacji miasta Zamościa, fundus JEMci na Zamoście, na papierze aprobacja ormiańskich praw od JKM, aprobacja na elekcję wójta miasta JKM Kamieńca, przywilej na obieranie wójta ormiańskiego od ś. pamięci JMci fundatora miasta,¹⁶. Poza tym są krótkie wzmianki o przejmowaniu przywilejów przez wójta oraz protestacje z powodu zatrzymywania przez starego wójta akt protokołowych i innych munimentów pospólstwa ormiańskiego¹⁷. O takie przewinienie jest oskarżony w 1685 roku Auksenty Owanisowicz, który samowolnie bez zgody ławników oddał kilka przywilejów księdzu ormiańskiemu

¹¹ Do krajów tych wieści o uprzywilejowaniu obywateli zamojskich docierały przez kupców. Oto relacja Mosze de Mosze Kohena kierującego faktorią małmazji we Lwowie, który pisze list do swego brata do Konstantynopola w r. 1587. Cytuję wg Łozińskiego: Zamojski chce „obsadzić swoje nowe miasto, które bardzo będzie lepsze aniżeli Lwów, abowiem jest pośród królestwa i jest w pięknym położeniu i cztery mile od portu, który bieży do Warszawy i do Gdańska i miejsca tu dostać można na budowanie domów i pola do tego dostatek darmo. A Jeśliżebym tam byli, którzyby się chcieli osadzić w Zamościu, tedy będą mieli plac i wszelkie wolności, co zechcą...”. Władysław Łoziński: *Patrycjat i mieszczanstwo lwowskie w XVI— i XVII wieku*. Lwów 1902, str. 52—54. Biblioteka Ord. Zamojskich rkp. 1594. Historia kościoła ormiańskiego w Zamościu.

¹² Arch. J. Z. t. IV, str. 407 nr. 8.

¹³ Sochaniewicz o. c., str. 298.

¹⁴ Armen. I. k. 57.

¹⁵ Tamże, k. 66—66 v.

¹⁶ Tamże, k. 95—95 v.

¹⁷ Armen. 13, str. 41.

i rajcom miejskim¹⁸. W pozostałych księgach nie ma wzmianek o przechowywaniu przez gminę ormiańską przywilejów, nigdzie też nie są przytaczane w aktach wójtowskich w całości. Natomiast bardzo często urząd ormiański i strony występujące przed sądem powołują się na przywileje, „które sobie urząd pro sacro sancto zawsze obserwuje”, nie wahając się w ich obronie przeciwstawić dziedzicom miasta, którzy chcą postępować wbrew intencjom fundatora¹⁹. Z przywilejów wymienianych w aktach prawdopodobnie żaden nie zachował się w oryginale. W poszukiwaniach archiwalnych odnaleziono kilka z nich w kopiach z wieku XVIII. Niektóre znajdują się w archiwach lwowskich.

„Nacja ormiańska” w Zamościu odgrywa w zupełności rolę wyznaczoną jej przez Zamojskiego we wspomnianym przywileju z roku 1585. ruchliwość Ormian, przedsiębiorczość, niezwykle zdolności handlowe sprawiają, że w krótkim czasie organizują i rozwijają handel Zamościa ze Wschodem. Handel z Turcją jest całkowicie opanowany przez kupców ormiańskich. Liczne wzmianki w księgach ormiańskich, radzieckich i wójtowsko-ławniczych miasta Zamościa zawierają wyłącznie wiadomości o transakcjach przez nich dokonywanych, zwłaszcza w pierwszej połowie wieku XVII. Ormianie często bywają w Konstantynopolu, wyznaczają sobie rozrachunki „w Turczach” a i do Zamościa przybywają kupcy z Adrianopola czy z Persji stając przed sądem ormiańskim dla dochodzenia sum dłużnych²⁰. Zachowane w aktach rejestry kupieckie i tzw. „terminaty” wymieniają szlaki handlowe uczęszczane przez kupców ormiańskich zamojskich²¹. Nadto istnieje pokaźna ilość zapisek źródłowych, na podstawie których można ustalić zasięg działalności handlowej Ormian. Docierają również na północny wschód do Wielkiego Ks. Litewskiego²². Zasięg handlu ormiańskiego nie ogranicza się do szlaków wschodnich. Drogami handlowymi prowadzonymi na zachód udają się po towary. Tędy też pędzą stada wołów ruskich i wołoskich do Buttsted, gdzie był główny rynek na bydło w środkowych Niemczech²³. Mają także kontakty w takich ośrodkach handlowych jak Wenecja²⁴ i wysyłają faktorów po towary do Lizbony. Spotykamy ich także w Lublinie, Toruniu, Gdańsku, Wrocławiu czy Poznaniu. Jednak w handlu na szlakach zachodnich poważnie współzawodniczą z Ormianami inni kupcy zamojscy, zwłaszcza Niemcy i Szkoci. Bardzo żywy

¹⁸ Armen. 7, str. 9—11. Rajcom oddał przywilej Zygmunta III, księdzu ormiańskiemu „prawo na bundynki browarne i słodownię z pieklerzami za cerkwią ruską”. Kiedy urząd ormiański zwrócił się o zwrot do księdza, tenże odmówił tłumacząc, że „panom urzędowym nie należą”.

¹⁹ Armen. 7, str. 85—87.

²⁰ Armen. 1, k. 99 v. — 101 v. Takies Wasilowicz kupiec z Adrianopola skarży Owanisowicza kupca zamojskiego o dług 2400 zł.

Armen. 13 str. 28—29 kupcy perscy którym kup. zam. Isaja Kirkorowicz jest winien 6.750 zł.

²¹ Armen. 1, k. 66 v. — 80 oraz Armen. 8, k. 51—53.

²² Armen. 13, str. 22, str. 97—99, Armen. 6, k. 265 v. Armen. 5, k. 306—309.

²³ Armen. 1, k. 80—80 v. Advocatialis, Zamość. 10, k. 258 v. — 259 v. zob. Roman Rybarski: Hnadel i polityka handlowa Polski w XVI st. t. I Warszawa 1958, str. 65.

²⁴ Armen. 1, k. 16 v. oraz Armen. 8, k. 19 v. — 21 v.

²⁵ Tamże. k. 66 v. — 80.

również jest udział kupców ormiańskich w handlu jarmarcznym. Prawie wszystkie terminy płatności wyznaczone są w zawieranych transakcjach według dat jarmarków jarosławskich, lwowskich czy też lubelskich. Duży zasięg handlu ormiańskiego wyrażał się w wielkiej różnorodności przedmiotów handlu. Obok wina, tkanin wschodnich, sukna, broni, skór i futer handlują saletrą, końmi tureckimi i wołami a nawet są wzmianki o handlu niewolnikami²⁶. Oprócz handlu, który jest głównym zajęciem Ormian zamojskich trudnili się także rzemiosłem. Najczęściej akta wymieniają kuśnierzy i haftarzy. Tak znaczny udział w handlu spowodował szybki wzrost zamożności Ormian. Są właścicielami licznych domów i folwarków w mieście. Według laudum z r. 1651 uchwalonego przez kupców wszystkich narodowości, ustalono, że na donatywę kupiecką Ormianie mają zapłacić 1700 zł, Polacy i Grecy razem 1000 zł, a Niemcy wspólnie ze Szkotami również 1700 zł²⁷. Regestr z roku 1669 wymienia 29 domów ormiańskich, z których płać piątą część całej kontrybucji miejskiej²⁸. Wobec tego, że nie zachowała się najstarsza księga ormiańska, nie posiadamy danych z końca wieku XVI. Przypuszczać należy, że znaczna już wtedy była liczba ludności ormiańskiej, która niewątpliwie jest w Zamościu motorem życia gospodarczego. Liczebność Ormian, odmienność ich obyczajów i wyznania, wreszcie fakt, że w innych miastach polskich posiadali odrębne gminy, które rządziły się własnym prawem, w oparciu o statut ormiański zatwierdzony przez króla w roku 1519²⁹, wszystko to przyczyniło się zapewne do uzyskania przywileju, który w sposób zasadniczy ustalał uprawnienia Ormian.

Był to przywilej zezwalający na wybór urzędu wójtowsko-lawniczego oraz na własne sądownictwo. Wystawia go Jan Zamoyski w Zamościu 9 stycznia 1589 roku. Był on dla Ormian szczególnie ważny, gdyż dawał im niezależność od władz miejskich, a nadto porównywał ich we wszelkich wolnościach i prawach z innymi mieszkańcami miasta³⁰.

Z treści dokumentu wynika, że fundator miasta zaleca Ormianom zamojskim wzorowanie się na gminie kamienieckiej. Stąd też bierze źródło skrętne przechowywanie przywilejów i dokumentów kamienieckich w skrzynce wójta ormiańskiego zamojskiego, jak wyżej o tym wspomniano. Ormianie w Kamieńcu Podolskim, poza Lwowem stanowili najliczniejszą gminę w dawnej Rzeczypospolitej. Około roku 1614 liczono ich (podają wg Gromnickiego) ok. 1200 rodzin³¹. Znaczne też mieli uprawnienia, a szereg przywilejów królewskich zapewniał im niezależność od władz miejskich. Prawa i przywileje gminy kamienieckiej

²⁶ Tamże. k. 9 v.

²⁷ *Consularia Zamoścensia*, nr. 6, k. 187 v. — 188.

²⁸ *Armen*, 5, str. 5—8.

²⁹ *Corpus Iuris Polonici*, wyd. O. Balzer, Kraków 1906, t. III, s. 30.

³⁰ *Rkps 3618/II Acta et privilegia...*

³¹ J. Ptaśnik: *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Warszawa 1949, s. 280—282, oraz T. Gromnicki: *Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889, s. 70—71.

stwarzały jej korzystniejsze warunki rozwoju niż we Lwowie, gdzie Ormianie, prowadząc długoletnie, ze zmiennym szczęściem spory z miastem, doznawali przeszkód i ograniczeń. Z treści przywileju dla gminy zamojskiej nie wynika dlaczego Zamoyski przyjął wzory kamienieckie, jakkolwiek wspomina również o Lwowie. Być może przyczyną tego był fakt, iż mimo, że wójtostwo kamienieckie ormiańskie opierało się na wzorach lwowskich, gdyż powstało później, jednak we Lwowie urząd wójta ormiańskiego został zniesiony w roku 1496. Pozostały jedynie wójtostwa na przedmieściach lwowskich. Natomiast Ormianie kamienieccy zachowali odrębność swej gminy oraz równouprawnienie z miejską³².

W przywileju, wystawca powołuje się na dokumenty królów polskich od Władysława Jagiełły do Stefana Batorego: „...ad instar iurisdictionis Camenencibus armenis a serenissimis quondam regibus Poloniae Vladislao Jagiellonido, Casimiro Tertio, Joanne Alberto, Sigismundo Augusto et Stephano concessa et confirmata, etiam hic permittendo quam quidem iurisdictionis institutionem libertatemque infrascriptarum concessionum ego commemoratis Armenis ordino...³³. Wybory wójta i ławy również mają się odbywać w Zamościu „iuxta morem et consuetudinem Cameneciae”³⁴. W aktach „uprzywilejowanego prawa ormiańskiego są liczne wzmianki i dowody czerpania wzorów z Kamieńca, np. w przypadkach gdy chodziło o interpretację przepisów prawnych, lub przywilejów³⁵. Często przy wyborach magistratu ormiańskiego występuje powoływanie się na obyczaj obowiązujący w Kamieńcu³⁶. Natomiast w zakresie stosowania prawa czyli statutu ormiańskiego, udają się do Lwowa, a to „względem konfrontowania artykułów..., na których prawo jest zafundowane”³⁷.

Jakkolwiek ustrój gminy zamojskiej posiada wiele wspólnych cech z gminami kamieniecką czy lwowską, jednak istnieją zasadnicze różnice wynikające z tego, że Zamość był miastem prywatnym, gdzie wzajemne stosunki pana miasta i jego obywateli opierały się na zasadzie prawa lennego³⁸. Poza tym występuje tu niejako odmienny układ sił niż w Kamieńcu czy we Lwowie. Ormianie kamienieccy tak samo jak lwowscy nieustannie walczą i rywalizują z władzami miejskimi, które starają się ograniczyć ich uprawnienia. Znane są długotrwałe spory, jakie prowadziło miasto Lwów z Ormianami ze zmiennym powodzeniem³⁹.

Inne jest położenie gminy ormiańskiej w Zamościu. Zadecydowała tu wola fundatora miasta, który w swoich przywilejach potwierdzanych przez królów, a więc władzę państwową, postawił Ormian na równi

³² O. Balzer: Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie, Lwów 1909, s. 40—41. 165 i n. oraz Archiv Jugo-zapadnoj Rossiji, cz. V, nr 88, 96. zob. Loziński: o. c. s. 269.

³³ Rkps. 3618/II. k. 65.

³⁴ Tamże. k. 65 v.

³⁵ Armen. 8, k. 290—292.

³⁶ Armen. 13, s. 64—65.

³⁷ Corpus Iuris, s. 402.

³⁸ K. Sochaniewicz: Najdawniejsza organizacja samorządu w Zamościu, Zamość 1918, s. 6—7.

³⁹ Rkps. 2030. Prawa artykuły y dekreta królewskie panów ormian lwowskich, s. 109—112. Bibl. Czartoryskich.

z innymi obywatelami Zamościa. Ormian widzimy piastujących najwyższe godności miejskie, jako burmistrzów czy prezydentów lub rajców⁴⁰. Są też egzaktorami podatków miejskich, są wreszcie profesorami Akademii Zamojskiej⁴¹. Zasiadają w Trybunale Zamojskim jako deputaci do spraw ormiańskich.

Nie natrafiono też w aktach na ślady antagonizmu między urzędem miejskim i ormiańskim, jedyne zatargi, jakie powstawały były natury fiskalnej. Mianowicie polscy egzaktorzy podatków miejskich zgłaszają pretensje za opieszale oddawanie sum należnych od Ormian przez egzaktorów ormiańskich⁴².

Pewne oznaki zależności od władz miejskich zjawiają się u schyłku wieku XVII, kiedy to podczas elekcji wójta ormiańskiego powstaje rozbieżność interpretacji przywileju czy nowo obrany wójt ma składać przysięgę również w obecności „rezydenta i burmistrza miejskiego czy tylko przy obecnych subdelegatach zamkowych⁴³. Czynnikiem, który odgrywa decydującą rolę w określeniu stanowiska prawnego i położenia gminy ormiańskiej w Zamościu jest pan miasta działający osobiście lub też przez wyznaczonych przez siebie „subdelegatów”, namiestników, burgrabiego, a najczęściej marszałka zamkowego. Działanie tego czynnika decyduje też o odmienności struktury gminy, urabia formy prawnego jej działania, modyfikuje ormiański obyczaj prawny, narzuca interpretację prawa, będąc jednocześnie jego źródłem i ostateczną instancją apelacyjną⁴⁴.

Wpływ na organizację gminy i wzajemne stosunki z panem miasta występują bardzo wyraziście podczas wyborów urzędu wójtowsko-ławniczego ormiańskiego czyli tzw. „elekcji”.

W myśl przywileju z roku 1589 wybory miały się odbywać corocznie „quotannis die et tempore certo”, a mianowicie w piątek wstępny wielkiego postu, „in domum ei rei destinatam” (zazwyczaj odbywało się to w domu wójta). W elekcji brało udział pospólstwo, którego obecność miały zapewnić ustanawiane przez urząd kary⁴⁵. Przywilej zastrzega, że elekcja musi się odbywać „in praesentia nuntii mei vel successorum meorum communis suffragiis advocatum virum huic muneri gerendi aptum”, który miał piastować swój urząd cały rok. Po upływie jego

⁴⁰ Adv. Zamosc. 21, k. 143 v. — 145. egzaktorem w miejskim urzędzie wybrany Stefan Ałtunowicz. Armen. 6, k. 11 v. w roku 1680 burmistrzem zamojskim jest Warterys Balejowicz. Adv. Zamosc. 24, s. 220—221 Aukseny Owanisowicz rajca stary zamojski zanosi protestację przed sądem ławniczym.

⁴¹ B. Baranowski: Znajomość wschodu w dawnej Polsce do XVII wieku. Łódź 1950, s. 142 wymienia Jana Iwaszkiewicza doktora obojga praw, który był wykładowcą w Akademii Zamojskiej i nauczycielem języka tureckiego Tomasza Zamojskiego. Wymienia go również S. Barącz: Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów, 1856, s. 157—158. Tegoż Iwaszkiewicza często wymieniają akta ormiańskie zamojskie.

⁴² Armen. 6, k. 240—242 i n.

⁴³ Armen. 8, k. 290—292.

⁴⁴ K. Sochaniewicz: Trybunał Zamojski, s. 276—277.

⁴⁵ Armen. 8, k. 95 v. — 96 v. w roku 1692 zostali ukarani 7 grzywnami, na wniosek pospólstwa i urzędu Balejowicz i Derbiedroszowicz za nieobecność na elekcji. Por. rkps. 3618/II, k. 65.

kadencji, „officium unum ex iuratis scabinis ad hoc munus eligat”. Natomiast przysięgłych ławników wybiera wójt „ipse advocatus cum universa communitate Armenorum”. Po dokonaniu wyboru wójta i ławników nowo obrany urząd składa przysięgę na wierność: „in eiusdem nuntii praesentia iuramentum fidelitatis sacrae Regiae Maiestatis et Regno atque mihi uti haeredi et successoribus meis”. Przysięgę należy składać „iuxta morem et consuetudinem Cameneciae... atque aequalite ius tam suae nationis et ritus”⁴⁶. Przywilej nie określa liczby ławników ani też nie podaje jak często mieli być wybierani.

Na podstawie akt wójtowsko-ławniczych, wiadomo, że na dorocznej elekcji wybierano nie tylko wójta i ławników, ale również eresepochana inaczej zwanego prowizorem, deputata na Trybunał Zamojski oraz egzaktorów i pisarza ormiańskiego. A zatem pełny obraz elekcji władz ormiańskich występuje w aktach uprzywilejowanego prawa ormiańskiego.

Elekcja była bardzo ważnym wydarzeniem w życiu gminy. Świadczy o tym sama nazwa uroczysta, jak i sposób „przystojny” odprawiania tej ceremonii. W jednej z ksiąg, przed aktem elekcji pisarz ormiański zamieścił taki napis: „non nostrum at sanctum summo celebratur honore numinis aeterni nomen et omen erit”⁴⁷. Jaki był przebieg elekcji, czy w praktyce stosowano się do przywileju w całej rozciągłości?

Zazwyczaj na wstępie akta wymieniają nazwiska i godności osób, które występują z ramienia ordynata, czyli tzw. subdelegatów. Liczba subdelegatów nie jest jednakowa w każdym roku. W roku 1626 jest obecny tylko rezydent zamkowy⁴⁸, w 1627 występuje subdelegat i namiestnik zamojski Jan Szornel oraz „sługi JMci” Tomasz Rosa i Florian Krosnowski⁴⁹. W 1629 widzimy dwóch, w 1630 tylko Tomasza Rosę⁵⁰. W 1634 roku drugim subdelegatem jest doctor utriusque iuris Jan Iwaszkiewicz⁵¹, którego w dwa lata później także widzimy na elekcji⁵². W latach osiemdziesiątych prawie na każdej elekcji jest obecny marszałek zamkowy Jan Tuszyński oraz sędzia trybunalski Jan Gruszecki⁵³. Przy następnych elekcjach — marszałek Garnuchowski⁵⁴. Ustala się zwyczaj, że obok marszałka zawsze jest obecny prawnik w osobie sędziego trybunalskiego. Akt elekcji wymienia także pozostałych uczestników. Są to stary wójt z ławnikami oraz pospólstwo. Udział pospólstwa jest niejasno określony. Najczęściej mówi się o „wszystkim pospólstwie”⁵⁵ jak w roku 1680, ale kilkakrotnie akta wymieniają delegatów pospólstwa⁵⁶. Liczba delegatów nie jest jednakowa. W roku 1686 i 1690 jest trzech, ale w 1691 „z pospólstwa, według zwyczaju będąc obwieszczeni o niej przybyli jako

⁴⁶ Tamże, k. 65 v.

⁴⁷ Armen. 13, s. 64.

⁴⁸ Armen. 1, k. 1—1 v.

⁴⁹ Tamże, k. 15 v.

⁵⁰ Tamże, k. 19 v.

⁵¹ Tamże, k. 27 v.

⁵² Tamże, k. 65—65 v.

⁵³ Armen. 6, k. 2—3.

⁵⁴ Armen. 8, k. 1—2, 41 v. —42 v., k. 216—216 v.

⁵⁵ Armen. k. 2—3.

⁵⁶ Armen. 7, str. 359.

to sławetny Tomasz Tumanowicz, Zachariasz Faruchowicz, Gabriel Derbiedroszowicz i Matiasz Torosowicz patricjuszowie zamojscy tejże nacji

Zanim przystąpiono do elekcji nowego urzędu, ustępujący zdawał sprawę zarówno z percept i ekspens jak i sum kościelnych. W sprawach podatkowych pospólstwo żądało rozrachunku od egzaktorów i wójta, z sum kościelnych kwitował urząd wójtowski erespochanów. Wszystkie te rachunki odbywały się w obecności subdelegatów ordynata, którzy też wydawali w tych sprawach ostateczne decyzje. Prawie przed każdą elekcją zgłaszano do egzaktorów pretensje za opieszałość w wybieraniu retent, za zatrzymanie publicznych pieniędzy, lub niewłaściwe prowadzenie rejestrów podatkowych. Ze swej strony wójt często upominał się o zwrot sum, które wydatkował z własnych funduszów w czasie piastowania urzędu. Sumy te niekiedy bywały znaczne. W roku 1644 Warterys Kirkorowicz żądał zwrotu ośmiu tysięcy złotych, które wyłożył „za expensa do skarbu Jegomości” oraz na opłacenie pisarza, sługi dzwonnika⁵⁷. W roku 1680 powstała kontrowersja między starym wójtem Stefanem Altunowiczem oraz Warterysem Balejowiczem, przyszłym wójtem i aktualnym burmistrzem zamojskim. Spór powstał o pieniądze założone rzekomo przez wójta za „prywatne kontrybucje”. W tej sprawie decyzję wydają przedstawiciele ordynata, nakazując zwrot pieniędzy w cztery tygodnie od dnia elekcji⁵⁸. W roku 1681, delegaci zauważywszy, że są znaczne retenta postanawiają, aby nie rozchodzili się wszyscy zgromadzeni w magistracie dotąd, „póki nie obmyślą na założenie tej sumy”, a to mają uczynić in spacio sześciu niedziel sub poena contra negligentis officiales sancita. In futurum zaś, aby pan wójt z ławnikami lauda i coequatiae na przyszłe podatki podpisawszy przy zwykłej pieczęci do rąk panów egzaktorów odawali według których rachunki przy electie czynić powinni będą”⁶⁰.

Subdelegaci czuwali nie tylko nad pieniędzmi, które od gminy ormiańskiej wpływały do skarbu ordynackiego lub publicznego. Również fundusze kościoła ormiańskiego są przez nich kontrolowane. Mianowicie w tymże roku 1681, ponieważ przed wyborami z „prowizjei ad pia opera ordinowanych dłużnicy sprawą zdawali, in futurum panowie delegaci praecavent, piis intentionibus fundatores żeby każdy, któryby nie dosyć czynił obligom swoim i z takowym prowizji kwitów nie pokazał do electie nowego urzędu nie był admissus i owszem executia z dóbr jego irremissilibiter powinna być uczyniona per officium competens”⁶¹. Jak widać z powyższego cytatu o prawie do udziału w wyborach zdecydowano, drogą administracyjnych zarządzeń rozstrzygając sprawy jeszcze nie rozpatrywane przez właściwy sąd.

Po dokonaniu rozrachunków z funduszów gminy ormiańskiej przystępowano do właściwej elekcji nowego urzędu. Tu znowu przedstawiciele pana miasta odgrywają rolę czynownika decydującego o wyborze ormiańskiej”⁵⁷.

⁵⁷ Armen. 8, k. 41 v. — 42 v.

⁵⁸ Armen. 13, str. 43—44.

⁵⁹ Armen. 6, k. 2—3.

⁶⁰ Armen. k. 55—58.

⁶¹ Tamże.

osoby wójta. Świadczą o tym akta wyborów. W roku 1634 kiedy subdelegatami są Jakub Ubysz i Jan Iwaszkiewicz doctor utriusque iuris, na obranie wójta ormiańskiego paritas votorum była tedy Ich Mściowie trzymając miejsce JWgoMci Pana Podkanclerza sortibus wójta na ten rok pana Gabriela Ariewowicza potwierdzili.”⁶².

W roku 1694 przy wyborze wójta Zachariasza Arakiełowicza są obecni oprócz marszałka Garnuchowskiego, Mikołaj Kamieniecki i Adrian Krobski asesor sądów trybunalskich zamojskich. Przebieg wyborów był następujący: „naprzód Ichmość panowie delegaci wzwyz wyrażeni unanimiti consensu, do onego się assessores et tota communitas skłoniwszy z wotami swemi obrali na ten rok aut potius confirmowali”⁶³.

W ten sposób obrany wójt składał następnie przysięgę. Akta bardzo lakonicznie określają sposób jej składania. W większości przypadków według roty opisanej w prawie magdeburskim⁶⁴. W roku 1626: „według roty opisanej czasów dawno przeszłych”⁶⁵. W roku 1645 wspomniano, że wójt wykonał przysięgę „sam, a to według zwyczaju w Kamieńcu Podolskim odprawującego się”⁶⁶. Dokładniejszy opis złożenia przysięgi przez wójta występuje w zapisce z roku 1685, gdzie stwierdza się, że składa przysięgę cielesną według roty opisanej w prawie tegoż urzędu z roku 1589 w obecności „pana delegata deputowanego” oraz przy zgromadzeniu pospółstwa nacji ormiańskiej zamojskiej⁶⁷. Przypuszczać należy, że nie stosowano jednolitej formy przysięgi, gdyż przywilej z roku 1589 wyraźnie mówi o przestrzeganiu obyczaju i zwyczaju kamienieckiego „legibusque eorum expressam praestare”⁶⁸ co by wskazywało na rotę przysięgi stosowanej przez Ormian w Polsce, której brzmienie cytują według Barąca: „Ja NN przysięgam panu Bogu wszechmogącemu Ojcu, Synowi i Duchowi świętemu, Największej Marii Pannie Matce bożej, Ojcu memu świętemu Grzegorzowi Oświecicielowi i wszystkim świętym pańskim być posłusznym z moją gminą królowi, staroście lub dziedzicowi miasta i rozkazom biskupa, lub proboszcza miejscowego, obiecuję być wiernym i gminę dla dobra miasta powiększyć, prawa onego w całości zachować i wszystkie procesa dobrze wyprowadziwszy sprawiedliwy dekret wydać według mego sumienia bez przekupstwa i oglądania się na osoby. A gdybym tej przysięgi nie dotrzymał, niech mię skarże prawdziwy sąd boski i niewinna męka Chrystusa w tem i przyszyłem życiu. Amen”⁶⁹.

Jest to więc używana tylko przez Ormian rota przysięgi, odmienna od tekstu roty w prawie magdeburskim⁷⁰. Fakt stosowania roty obowiązującej według prawa magdeburskiego przez Ormian w Zamościu wskazywałby na łamanie obyczaju prawnego ormiańskiego i przyjmo-

⁶² Armen. 1, k. 65—65 v.

⁶³ Armen. 8, k. 216—216 v.

⁶⁴ Armen. 5, str. 65—66.

⁶⁵ Armen. 1, k. 1—1 v.

⁶⁶ Armen. 13, str. 64—66.

⁶⁷ Armen. 7, str. 5.

⁶⁸ Rkps. 3618/II, k. 65 v.

⁶⁹ Barącz, Rys dziejów, str. 261.

⁷⁰ Por. B. Groicki: Tytuły prawa magdeburskiego, wyd. K. Koranyi, Warszawa 1954, f. 168.

wanie przez gminę form stosowanych przez gminę miejską. Na podstawie znanych mi źródeł trudno jest ustalić z jakiej przyczyny stosowano odmienne formy przysięgi wójtowskiej. W aktach wójtowsko-ławniczych ormiańskich znajduje się kilka wzmianek świadczących o tym, że uczestnicy elekcji urzędu ormiańskiego mieli wątpliwości co do forum, przed którym wójt winien składać przysięgę. Mianowicie w roku 1696 podczas elekcji wójta Auxentego Owanisowicza, zanim do przysięgi przystąpił, „illacia” zaszła, aby przy tym wójt polski i rezydent. Przedstawiono też obecnym ekstrat praw kamienieckich⁷¹. W latach następnych akta stwierdzają, że według prawa powinni być obecni „pan wójt i pan resident zamojski”⁷².

Zaprzysiężony wójt przejmował od swego poprzednika skrzynkę zawierającą przywileje i munimenta, jak to źródła określają⁷³. Sporządzono też inwentarz wszelkich akt archiwum gminy. Oprócz przywilejów, wójt przechowywał pieczęcie wójtowskie. W 1636 roku inwentarz wymienia dwie pieczęcie: żelazną i srebrną⁷⁴.

Zamoyski, we wspomnianym przywileju z 1589 roku, zezwala wójtowi ormiańskiemu na używanie pieczęci z wizerunkiem św. Jana Chrzyciela „ad munienda et obsignanda acta...”⁷⁵

Wobec zaginięcia najstarszych ksiąg wójtowskich ormiańskich nie ustalono kto był pierwszym wójtem. W księgach wójtowskich miejskich zamojskich jest wzmianka z roku 1608 o wójcie Tobiaszu Bogdanowiczu⁷⁶, jednak nieznanne są nazwiska wójtów od roku 1589—1608 i do roku 1626. Z zamieszczonej niżej tabeli widać, że bardzo często wybierano tego samego wójta przez szereg lat. Gabriel Ariewowicz pełnił te obowiązki przez 9 lat (1626—1635), a następnie wybrano go ponownie w 1643 r. Warterys Kirkowicz jest wójtem 4 lata, Krzysztof Balejowicz 5 lat. Na ogół rzadkie są wypadki żeby wójt sprawował władzę tylko rok.

Jak wyż. wspomniano wójt był wybierany spośród przysięgłych ławników, inaczej zwanych przysiężnikami, czyli z grona starej ławy. Po upływie roku jeżeli ponownie nie został wójtem, nadal piastuje obowiązki ławnika, gdyż skład ławy był stały, uzupełniany tylko wtedy gdy brakło do numerus plenus⁷⁷. Wyборы ławników odbywały się po dokonaniu wyboru wójta. Ani przywilej ani pozostałe znane mi źródła nie podają liczby ławników. Podczas każdej elekcji jest inna, od czterech do dziesięciu. W roku 1680, delegaci Jan Gruszecki sędzia trybunałski i marszałek Tuszyński wydają podczas elekcji decyzję określającą numerus plenus ławy: „prawo tak chce mieć, aby pan wójt ormiański z asystencją czterech ławników miewał”⁷⁸. Chodzi tu mianowicie o skład sądu w sprawach poważniejszych, natomiast w sprawach „leviori momenti” wójt może sądy sprawować z dwoma ławnikami. Miało to być ułatwienie

⁷¹ Armen. 8, k. 290—292.

⁷² Armen. 8, k. 369 v. — 370 v.

⁷³ Armen. 1, k. 66—66 v.

⁷⁴ Tamże, k. 95—95 v.

⁷⁵ Rkps. 3618/II, k. 65 v.

⁷⁶ Adv. Zamosc. nr. 2, k. 171 v. — 172. Tobiasz Bogdanowicz wójt ormiański sprzedaje swój dom za 600 zł.

⁷⁷ Armen. 8, k. 169 v. — 170.

⁷⁸ Armen. 6, k. 55—58 v.

dla kupców, którzy nie mogą stale przebywać na miejscu. Taki skład sądu ormiańskiego ustanowił dla Kamieńca Podolskiego Stefan Batory⁷⁹, w tym więc przypadku wzorowano się na Kamieńcu. Jednak przywilej Władysława IV z roku 1635 zezwala, aby patrycjat w Kamieńcu wybierał ze swego grona wójta i ośmiu rajców, wśród których jest eresposchan⁸⁰. We Lwowie skład ławy ustala dekret Jana III z 13 lutego 1686 roku, rozstrzygający spór między miastem i Ormianami, na dwunastu starszych ormiańskich a sześciu z nich jest urzędujących w ciągu roku⁸¹.

W Zamościu w roku 1638 wybrano dziesięciu ławników, a podczas pierwszej znanej elekcji w roku 1626 tylko trzech jest wymienionych⁸².

Wydaje się, że trudno inaczej wytłumaczyć ten stan rzeczy, jak tylko tym, że gmina ormiańska była mniej liczna jak w Kamieńcu czy we Lwowie. Nadto nie było to w kolizji z prawem ormiańskim. Rozdział 120 statutu ormiańskiego z roku 1519⁸³ określa, że sędzia ma mieć „dwunastu mężów dobrych i prawa ormiańskiego świadomych”, ale gdyby nie mógł mieć tylu, może mieć sześciu lub czterech⁸⁴. Również porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604 dla Ormian lwowskich wyjaśnia, że w sprawach do dziesięciu grzywien może sędzić wójt i dwóch starszych ormiańskich⁸⁵.

Wybrani ławnicy, podobnie jak wójt, składali przysięgę na wierność. Obecni przy przysiędze subdelegaci niekiedy wprowadzali pewne zmiany. W roku 1640 postanawiają, że przysięgę będą składali tylko nowoobrani ławnicy⁸⁶. Ale już w roku 1643, subdelegaci, „trzymając się klauzuli i punktu przywileju”, zarządzają, aby ławnicy dawni także złożyli przysięgę, ponieważ wójt ponownie obrany to uczynił⁸⁷. Jak z tego wynika interpretacja przywileju była stosowana dowolnie przez subdelegatów.

Ordynat Zamojski przez swoich przedstawicieli wywierał decydujący wpływ na skład ławy. Działo się to nie zawsze zgodnie z wolą pospólstwa i urzędu ormiańskiego, który stojąc na gruncie przywilejów, próbował razem z pospólstwem przeciwstawiać się woli pana miasta.

W roku 1685, po wyborze ławników, communitas występuje z protekcją przeciwko ławnikowi Zachariaszowi Arakiełowiczowi, ponieważ nie okazał „listów urodzenia”. Pospólstwo żąda, aby dopóki tego nie uczyni „nie zasiadał miejsca ławniczego”⁸⁸. Szczególnie do ostrego konfliktu

⁷⁹ T. Gromnicki: *Ormianie w Polsce*, str. 70.

⁸⁰ Tamże, str. 70—71.

⁸¹ Tamże, str. 64—65.

⁸² Armen. 1, k. 1—1 v.

⁸³ O. Balzer: *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519*, Lwów 1910, str. 108—109.

⁸⁴ Barącz o. c. str. 257.

⁸⁵ O. Balzer: *Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604*, Lwów 1912, str. 28.

⁸⁶ „Władzę jasnie wielmożnej kanclerzyny koronnej ichm. panowie subdelegaci declarowali to aby na potym przysiężnicy i ławnicy prawa tego ormiańskiego nie powinni byli przysięgać na te sądy, które już raz przysięgli, wszakże którzyby byli nowo obrani ci mają i powinni przysięgę zwyczajnie oddać”. Armen. 1, k. 118 v. — 119.

⁸⁷ Armen. 13, str. 5—6.

⁸⁸ Armen. 7, str. 3—8.

dochodzi między ławnikiem Pawłem Derbiedroszowiczem i Arakielowiczem, który znajduje opiekę w sądzie komisarskim zamkowym. Urząd wójtowski ormiański i Derbiedroszowicz oskarżają Arakielowicza, że działa bezprawnie „contra privilegia et iura iurisdictioni servientia”, „postponowawszy przywileja, które my pro sacro sancto zachowujemy”. Pretensje urzędu i pospółstwa były słuszne, gdyż Arakielowicz omijając sąd ormiański udał się bezpośrednio do instancji najwyższej i bez dania pozwu uzyskał wyrok skazujący. Jednak sąd komisarski zamkowy nie tylko zmusił wójta i pospółstwo do skreślenia z akt protestacji, ale nałożył karę stu dwudziestu grzywien. Derbiedroszowicz skazany został na karę podwójną czterestu grzywien i sześć tygodni więzy. Arakielowiczowi, na podstawie okazanych „listów urodzenia” przywrócono urząd ławnika⁸⁹.

Wybrani i zaprzysiężony wójt z ławą tworzyli urząd i sąd ormiański, prowadząc wspólnie księgi dla sądu i urzędu. Obok władzy sądowniczej, której zakres określa przywilej z r. 1589, wójt ormiański, stojąc na czele gminy, miał pod swoją pieczę sprawę fiskalne. Przed wyborem nowego wójta, corocznie zdawał sprawę pospółstwu z percept i ekspens. Do jego obowiązków należało czuwanie nad ściąganiem podatków przez egzaktorów. Pospółstwo żądało, aby wójt przedstawiał rejestry zaległych retent. Rejestry te miały być sporządzone pod pieczęcią wójtowską⁹⁰.

Wójt z ławą czuwał także nad gospodarką funduszami kościelnymi, z których sprawę zdawał erespochan⁹¹.

Sprawy z egzaktorami zabierały wiele czasu urzędowi wójtowskiemu. Były one uciążliwe, bo uiszczanie z opóźnieniem przez gminę ormiańską podatków polskiemu egzaktorowi, ściągały na urząd liczne protestacje i manifestacje ze strony władz miejskich⁹². Ormiańscy egzaktorzy lekceważyli sobie swoje obowiązki, np. w roku 1670, egzaktor Stefan Szymański odjechał do Lwowa, nie opowiadając się urzędowi i zabierając kontrybucję za dwa miesiące⁹³. Sprawy podatkowe ormiańskie bywały często rozstrzygane nie tylko przez sąd wójtowski, ale trafiały do sądów komisarskich zamkowych⁹⁴. Fundusze kościelne gminy pozostawały pod opieką szafarzy, którzy nie mogli jednak rozporządzać nimi bez zgody i wiedzy wójta, ławy oraz erespochanów⁹⁵. Zachował się w aktach opis „elekcji szafarzów”. Odbywała się w chucu czyli w siedzibie sądu duchownego ormiańskiego⁹⁶. W elekcji bierze udział wójt z ławą „przy bytności pospółstwa”. Wybierano dwóch szafarzy, jednego spośród ławników, drugiego z pospółstwa. Z wyliczenia obowiązków szafarzy wynika, że ich funkcje są początkowo identyczne z zakresem działania egzaktorów ormiańskich. Obok wybierania sum kościelnych mają również egzekwo-

⁸⁹ Armen. 7, str. 133—135.

⁹⁰ Zob. str. 9.

⁹¹ Erespochan lub erepochan, używam tu wg Gromnickiego.

⁹² Armen. 6, k. 149—150. Instygator domaga się ukarania egzaktora Mateusza Kirkorowicza 5 grzywunami za niewybiekanie pieniędzy.

⁹³ Armen. 5, str. 119—120.

⁹⁴ Armen. 6, k. 545 v. — 546.

⁹⁵ Armen. 1, 119 v. — 120.

⁹⁶ Barącz o. c. str. 261.

wać uchwalone podatki. Zebrane pieniądze przechowywano w osobnej skrzyni, od której klucze mieli szafarze, ale „regestr takowej sumy ma być u panów erespochanów, a nie powinni będą nic bez wiadomości panów erespochanów i pana wójta z przysiężnikami wydawać za kwitem ichże”. Tu jest znowu wzmianka, że taki porządek będzie tylko do roku, gdyż później będzie stosowany taki, jaki w Kamieńcu” zwykł się zachowywać⁹⁷.

Początkowo egzaktorzy także zajmują się zbieraniem sum kościelnych⁹⁸. Pod koniec wieku XVII, zakres działalności egzaktorów dotyczy tylko spraw podatkowych. Nie spotyka się wzmianek o ściąganiu przez nich należności kościelnych. Skargi na egzaktorów wyłącznie wymieniają zaległości podatkowe⁹⁹. Obowiązki egzaktora nie należały do najłatwiejszych i zdarzały się wypadki, że wybrany rzekał się pełnienia tej funkcji¹⁰⁰. Stawiało to w trudnej sytuacji wójta, który nie znajdując dobrowolnego kandydata szukał pomocy w sądach zamkowych. Sprzeciwiali się temu ławnicy i ostatecznie wybierali sami egzaktora, dla zachęty uwalniając go od pogłównego, laudum rocznego i kontrybucji kwartalnych, jak to miało miejsce w roku 1684¹⁰¹. W stosunku do egzaktorów, niewielka była powaga urzędu wójtowskiego, gdyż mimo napomnień i groźby oskarżenia jako „rebellum et inobedientem” odmawiali pełnienia swoich obowiązków¹⁰². Często są też sprawy w sądzie wójtowsko-ławniczym i komisarskich o zaległe retenta i opieszale zbieranie podatków. Główną przyczyną ciągłego niezadowolenia z egzaktorów było to, że nieraz wybierano na ten urząd kupców, którzy większość czasu spędzali w drodze a i podatnicy równie często byli nieobecni w mieście, nie stawiając się nawet na elekcje¹⁰³.

Niezupełnie jasno, w świetle ksiąg ormiańskich przedstawia się sprawa wyboru i zakresu działania erespochanów, którzy czasem w aktach występują jako prowizorzy. W roku 1631 wybrani są erespochanami wójt Gabriel Ariewowicz oraz starszy ławnik Warterys Kirkorowicz, a mianowicie: „z woli i uchwały wszystkich panów ławników i pospół-

⁹⁷ Electia szafarzów. Sławetni panowie wójt z ławicą i przy bytności pospółstwa szafarze tak kościelne jako i jakiekolwiek publiczne zgodnemi głosy obrali z ławice pana Owanisa Serhiowicza a z pośrzedku pospółstwa Sułtana Sachwielowicza, których powinność ta będzie. Naprzód aby wszystkich, którzykolwiek reszty bądź sumy kościelne bądź insze są winni upominali się i one wymagali także jasnacy i uchwalone podatki wybierali. Na które sumy osobna skrzynia ma być szafarska, w której takowe sumy chować będą do skrzynie mają być dwa klucze u tych szafarzów a jakowa suma się pokaże to na regestrze mają pisać a regestr ma być takowej sumy zebranej u panów ercepochanów a nie powinni będą nic bez wiadomości panów ercepochanów i pana wójta z przysiężnikami wydawać za kwitem ichże. Skrzynia ma być u pana Owanisa do roku zupełnego i to postanowienie tylko do roku ma trwać, gdyż z Kamieńca porządek takowy jaki się zwykł tam zachowywać mają wyprawić i tu pokazać, rachunek z wydatku i z odebranych pieniędzy wstąpiwszy w post w pirwszy wtorek powinni czynić. Armen. 1, k. 11 v. — 12.

⁹⁸ Armen. 5, str. 119—120.

⁹⁹ Armen. 6, k. 240—242.

¹⁰⁰ Tamże, k. 326.

¹⁰¹ Tamże, k. 316—317.

¹⁰² Tamże, k. 545 v. — 547.

¹⁰³ Tamże, k. 119 v. — 120.

stwa ormiańskiego zamojskiego obrani są za starszych kościelnych albo eresepochanów kościoła swego¹⁰⁴. Natomiast w roku 1681 podczas elekcji urzędu ormiańskiego występuje spór między dwoma eresepochanami. Obydwaj są z nominacji arcybiskupa ormiańskiego Iwowskiego Mikołaja Torosowicza¹⁰⁵. Aukseny Owanisowicz okazał przywilej mianujący go dożywotnio eresepochanem. Jednocześnie, drugi eresepochan Warterys Balejowicz również powołuje się na nominację arcybiskupa. W przedłożonym urzędowi przywileju dla Owanisowicza, arcybiskup określa obowiązki eresepochana i podaje przyczyny, dla jakich mianował drugiego eresepochana. Eresepochan winien zajmować się nie tylko zbieraniem funduszy kościelnych, „ale też i dla wszelakiego porządku i nas o wszystkim uwiadomienia”. Tu należy wspomnieć, że w tym czasie w gminie ormiańskiej w Zamościu została dokonana zbrodnia, o czym arcybiskup nie był zawiadomiony¹⁰⁶.

Zaden z eresepochanów nie chciał uznać drugiego. Wobec tego urząd wójtowski odsyła obydwu pro cognitione do arcybiskupa, zachowując przy przywileju dawnego eresepochana. Sprawa ta ciągnie się kilka lat, rozstrzyga ją decyzja delegata, sędziego trybunalskiego Jana Gruszecckiego, który pozostawia obydwu eresepochanów¹⁰⁷. W roku 1697 ponownie jest rozpatrywana sprawa prowizorów oraz dóbr kościelnych. Sąd komisarzski rozstrzyga spór między prowizorem, wójtem ormiańskim i księdzem zaleca, aby nacja wybrała swego prowizora, któryby administrował wszystkimi dobrami kościelnymi razem z prowizorem wyznaczonym przez arcybiskupa lwowskiego „allegando privilegia Camenecensia et Leopoliensia armenis servientia, do których i zamojska nacja regulatur”¹⁰⁸.

Ze składu ławy oprócz eresepochana był wybierany deputat na Trybunał Zamojski. Deputata wybierano corocznie, bywał nim najczęściej wójt aktualny lub starszy ławnik poprzednio piastujący urząd wójtowski¹⁰⁹. Deputat ormiański zasiadał w trybunale od czasu gdy gmina otrzymała przywilej na własny urząd wójtowski. Nie od razu jednak to wprowadzono. Kiedy po raz pierwszy miało to miejsce nie ustalono. Księgi wójtowsko-ławnicze po raz pierwszy wymieniają deputata w r. 1627. Był nim Aleksander Krzysztofowicz ławnik. Deputaci musieli posiadać praktyczne wykształcenie¹¹⁰. Z procesów prowadzonych przez długoletnich deputatów trybunalskich jak Balejowicz czy Owanisowicz wynika, że byli oni istotnie biegłymi prawnikami. Zakres kompetencji deputata trybunalskiego pozostaje w związku z organizacją sądownictwa ormiańskiego, o czym będzie mowa na innym miejscu¹¹¹. Nie wchodząc w szczegóły, należy stwierdzić, że dla gminy ormiańskiej posiadanie swego przedstawiciela w najwyższej instancji apelacyjnej, jaką był trybunał miało duże znaczenie, gdyż większość spraw była rozstrzygana w trybunale.

¹⁰⁴ Armen. 1, K. 38 v. — 39.

¹⁰⁵ zob. Sadok Barącz: Żywoty sławnych Ormian w Polsce, str. 332—337.

¹⁰⁶ Armen. 6, k. 11 v. — 43. Zbrodnia żonobójstwa popełniona na córce ławnika Zachariasza Browara.

¹⁰⁷ Tamże, k. 86—86 v.

¹⁰⁸ Armen. 8, k. 326 v. — 338 v.

¹⁰⁹ zob. tabelę wójtów i ławników.

¹¹⁰ K. Sochaniewicz, Trybunał Zamojski, str. 284.

¹¹¹ por. o. c. str. 282—291.

W urzędzie ormiańskim ważną rolę spełniał pisarz ormiański. Prowadził on księgi „uprzywilejowanego urzędu”. Obok nazwiska wójta na karcie tytułowej każdej księgi figuruje nazwisko pisarza. Księgi zamojskie wymieniają kilku pisarzy. Pierwszym jest Wojciech Rutowski, w roku 1626 „od pana wojewody postanowiony, ale dla formalności „zgodnemi głosey jest obrany”¹¹². Tenże sam Rutowski w roku 1646 upominał się o zaległe salarium, ale wtedy był już mistrzem zamojskim¹¹³. W księdze z lat 1669—1674 występuje dwóch pisarzy: Jakub Lenartowicz i Tomasz Zawaczyński ławnik i pisarz radziecki z Kamieńca Podolskiego zbiegły z niewoli tureckiej¹¹⁴. Jakub Lenartowicz jest znowu pisarzem od roku 1680—1689¹¹⁵. W 1690 wybrano szlachetnego Antoniego Smieszkowicza, który składa przysięgę tylko „super fidelitatem”, bo jako student Akademii Zamojskiej „ma się zaszczycać” według prawa i przywilejów akademickich¹¹⁶. Akta nie zamieszczają roty przysięgi pisarza, przypuszczalnie była zbliżona do używanych w innych gminach ormiańskich¹¹⁷. Pisarze ormiańscy w Zamościu ustawicznie upominają się o zaległe salarium, np. pisarz Lenartowicz, w roku 1685 otrzymał zaległe za lat pięć po 46 zł rocznie. Nadto miał pisarz pewne dochody z opłat sądowych podobnie jak wójt i ławnicy¹¹⁸.

Wójtowie ormiańscy niejednokrotnie domagają się aby zebrani na elekcji obmyślili środki na opłacenie pisarza i sługi przysięgłego¹¹⁹. Obowiązki pisarza wymagały dobrej znajomości przepisów prawnych, gdyż nietylko prowadził księgi, ale sporządzał wszystkie akta prawne jakie wnoszono do urzędu wójtowskiego. Nadto brał udział w posiedzeniach sądu. Niekiedy też strony występujące w sądzie zgłaszały pretensje do pisarza, że wykorzystuje swoje stanowisko. W roku 1685 Balejowicz zarzucał pisarzowi, że pisał powodowi pozew i udzielał mu rad i to w sprawie, w której zasiada. Pisarz tłumaczył się, że wolno mu było pisać pozew, bo „jest iudex chartularius non vero iudex sententiis”¹²⁰.

Struktura urzędu wójtowsko-ławniczego ormiańskiego stwarzała taki stan rzeczy, że władza całkowicie spoczywała w ręku patrycjatu ormiańskiego. Wśród ławników widzimy prawie wyłącznie kupców, co w konsekwencji prowadzi do obsadzenia przez nich urzędów wójta. Tak zw.

¹¹² Armen. 1, k. 1—1 v.

¹¹³ Armen. 13, str. 84—86.

¹¹⁴ Armen. 5, str. 231.

¹¹⁵ Armen. 7, str. 3—8.

¹¹⁶ Armen. 8, k. 41 v. — 42.

¹¹⁷ „Ja NN pisarz rezydencji uprzywilejowanej jednostajnym głosem tak szlachetnego kolegium ichmościów panów radców lub sędziów jako też i całego pospólstwa obrany dobrowolnie przysięgam Panu Bogu wszechmogącemu w Trójcy świętej jedyńemu, iż pisarskiej rezydencji uprzywilejowanej urząd wiernie i prawdziwie będę sprawował, wszelkie prawa i przywileje najjaśniejszych królów polskich panów miłościwych obserwowal, testamenta i wszelkie transakcje tudzież kontrakty małżeńskie bez wiadomości szlachetnych ichmościów wójta i radnych czyli sędziów pisać nie będę, a jeśli bym się o takowych dowiedział, tedy powinienem szlachetnemu panu wójtowi, a potem przy otwartej rezydencji całemu szlachetnemu kolegium donieść. Również też obiecuję arcana i sekreta, które się per vota dają nikomu nie objawiać”. Barącz, Historia Ormian, str. 262.

¹¹⁸ zob. Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego.

¹¹⁹ Armen. 6, k. 258 v. — 260.

¹²⁰ Tamże, k. 585 v.

pospólstwo jest reprezentowane przez patrycjat, co wyraźnie stwierdzają akta ¹²¹, a zatem działa na rzecz tej samej grupy społecznej. Ekspozytywność urzędu jest potęgowana przez węzły bliskiego pokrewieństwa łączącego poszczególnych ławników i wójtów. Najczęściej występujące w księgach nazwiska to Kirkorowiczów, Balejowiczów, Aftunowiczów czy Owanisowiczów lub Bartoszwiczów. Od tych kilku rodzin możnaby wyprowadzić pokrewieństwo w bliższym lub dalszym stopniu większości ławników ormiańskich ¹²².

Rodziny te prowadzą długotrwałe procesy, najczęściej na tle podziałów rodzinnych i w sprawach opiekuńczych, szczególnie pod koniec XVII wieku. Pokrewieństwo nie stoi na przeszkodzie do zasiadania w sądzie i rozpatrywania spraw bliskich krewnych ¹²³. To było zapewne przyczyną, że większość spraw trafia do apelacji.

Oparcie struktury gminy ormiańskiej na podstawach statutu ormiańskiego i obyczaju, który przynieśli ze sobą „z wielkiej ormiańskiej ziemi” zapewniało, jak słusznie określa Łoziński, tylko zewnętrzne cechy odrębności od otaczającego ich polskiego środowiska ¹²⁴. Wydaje się, że w Zamościu szczególnie niejako rozbijał Ormian klimat, przyjaznego współżycia z gminą polską. Przyczyniło się do tego zrównanie ich we wszelkich swobodach i wolnościach z resztą mieszkańców miasta. Wybieranie Ormian do urzędów miejskich opartych na zasadach prawa magdeburskiego, oddziaływanie interpretacji prawa narzucanej przez panów miasta, sprawiło, że gmina ormiańska w Zamościu zatracą w dużej mierze swoją orientalną odrębność w sensie ustrojowym. Wytwarza się w Zamościu odmienna specyfika struktury ormiańskiego urzędu wójtowsko-ławniczego. Polega to przede wszystkim na recepcji form prawa magdeburskiego w jego lokalnej postaci. Oznaki przyjmowania form prawa miejskiego znajdujemy również w terminologii i sposobie prowadzenia wpisów w księgach ormiańskich. Liczne też są dowody częstego odstępowania od obyczaju prawnego ormiańskiego. W szczególności zupełnie wyranie występuje to w aktach kupna i sprzedaży. Wiązania dokonywano przez podanie różgi zielonej, a nie przez „ujęcie wrzeczadza w domu onego u drzwi” stosowanego przez Ormian w innych gminach ¹²⁵. Niejednokrotnie także spotykamy powoływanie się na przepisy prawa magdeburskiego lub prawa „pospolitego” ¹²⁶.

Zatracanie samodzielności i odrębności gminy ormiańskiej w Zamościu miało też inne przyczyny. Pod koniec XVII wieku liczebność gminy ormiańskiej ulega zmniejszeniu.

¹²¹ zob. str. 8.

¹²² np. Auksenty Owanisowicz był zięciem Warterysa Kirkorowicza i teściem Jana Bartoszwicza. Armen. 8, k. 339—352 (testament Owanisowicza). Warterys Balejowicz jest zięciem Warterysa Jatułowicza. Armen. 7, k.

¹²³ Armen. 8, k. 170—171 v. W spr. m. Kirkorowiczami, Konstancja Kirkorowicz żądała aby usunąć od sądenia sprawy ławników Balejowicza i Derbiedroszowicza, bo jeden jest opiekunem jako wuj a drugi teściem.

¹²⁴ W. Łoziński o. c. str. 266—267.

¹²⁵ zob. Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego, str. 61 oraz L. Białkowski: Z archiwaliów zamojskich, Zamość 1929, str. 176. Armen. 1, k. 88 v., k. 130—130 v.: „pozwalając starszemu przysiężnikowi... resgnatniej pomienionego kupujący przez zieloną różgę otrzymać...”. „Pan Jan Sajewicz starszy przysięgły podał ten dom przez podanie różgi zielonej”. Armen. 5, str. 26—27.

¹²⁶ Armen. 8, k. 339—352 i tamże k. 198 i n.

W spisie mieszkańców dla poboru subsidium charitativum z roku 1678 akta wymieniają 90 osób ludności ormiańskiej. Pozostała ludność liczy 1257¹²⁷. Stałe zmniejszanie się ludności ormiańskiej doprowadza do całkowitej likwidacji odrębności gminy.

Ponieważ ostatnia zachowana księga ormiańska zamyka się na roku 1700 wiadomości o dalszych losach gminy zaczerpnięto ze źródła pochodzącego z pierwszej połowy wieku XIX. Jest to „Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskich”, w którym znajduje się następująca wzmianka o losach Ormian zamojskich w XVIII wieku: „...Nareszcie w roku 1738 zmniejszyła się liczba Ormain zamojskich tak, że nawet magistratu nacji swojej składać nie byli w stanie. To spowodowało Tomasza Antoniego ordynata do połączenia ormiańskich sądów z magistratem zamojskim, do którego na urzędy wolność starania się zachowano Ormianom. Akta byłych ich sądów złożone w skrzynie dwoma kluczami obwarowana, z których jeden w zamku zamojskim, drugi u księdza ormiańskiego miał zostawać. Skrzynie te w kościele ormiańskim pod dozorem proboszcza z aktami złożono...”¹²⁸.

WÓJTOWIE ORMIAŃSCY, ŁAWNICY I DEPUTACI NA TRYBUNAŁ ZAMOJSKI W XVII WIEKU.

1626—1646

r. 1626	ławnicy:
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>Aleksander Krzysztofowicz, Balej Astanowicz, Bohdan Aswadurowicz.</i>
deputat: —	
r. 1627	<i>Aleksander Krzysztofowicz, Aswadur</i>
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>Bogdan, Balej Astanowicz, Dawid Kir-</i>
deputat: <i>Aleksander Krzysztofowicz</i>	<i>korowicz, Warterys Aswadurowicz, Synan Paziumowicz.</i>
r. 1628	<i>Aleksander Krzysztofowicz, Aswadur</i>
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>Astanowicz, Warterys Kirkorowicz,</i>
deputat: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>Balej Astanowicz, Dawid Kirkorowicz,</i>
	<i>Synan Paziumowicz.</i>
r. 1629	<i>Aleksander Krzysztofowicz, Synan Pa-</i>
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>ziumowicz.</i>
deputat: nie podano	
r. 1630	<i>Balej Astanowicz, Warterys Kirko-</i>
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	<i>wicz, Dawid Kirkorowicz, Warterys</i>
deputat: —	<i>Aswadurowicz, Owanis Serhiowicz,</i>
	<i>Zachariasz Dolwatowicz.</i>
r. 1631	ławników nie wymieniono
wójt: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	
deputat: <i>Gabriel Ariewowicz</i>	

¹²⁷ Consularia Zamosc. nr. 8, str. 601—602.

¹²⁸ „Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskich przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę” 1834 r. kopia rkps. B. O. Z. nr. str. 68.

- r. 1632
wójt: *Gabriel Ariewowicz*
deputat: —
Warterys Kirkorowicz, Chaczadur Hetumowicz, Dawid Kirkorowicz, Owanis Serhiowicz, Zachariasz Dolwatowicz, Krzysztof Megerdicowicz.
- r. 1633
wójt: *Warterys Kirkorowicz*
deputat: *Warterys Kirkorowicz*
Gabriel Ariewowicz starszy, Chaczadur Hetumowicz, Krzysztof Megerdyszowicz, Dawid Kirkorowicz, Synan Paziumowicz, Owanis Serhiowicz, Zachariasz Dolwatowicz.
- r. 1634
wójt: *Gabriel Ariewowicz*
deputat: —
ławników nie wymieniono
- r. 1635
wójt: *Gabriel Ariewowicz*
deputat: *Gabriel Ariewowicz*
Warterys Kirkorowicz, Chaczadur Hetumowicz, Altun Muratowicz, Owanis Serhiowicz.
- r. 1636
wójt: *Warterys Kirkorowicz*
deputat: *Warterys Kirkorowicz*
Krzysztof Megerdicowicz, Chaczadur Hetumowicz, Altun Muratowicz, Owanis Serhiowicz.
- r. 1637
wójt: *Warterys Kirkorowicz*
deputat: *Owanis Serhiowicz*
ławnicy:
Dawid Kirkorowicz, Warterys Aswadurowicz, Owanis Serhiowicz, Zachariasz Dolwatowicz, Krzysztof Balejowicz.
- r. 1638
wójt: *Warterys Kirkorowicz*
deputat: *Warterys Kirkorowicz*
Gabriel Ariewowicz, Chaczadur Hetumowicz, Altun Muratowicz, Warterys Aswadurowicz, Owanis Serhiowicz, Krzysztof Megerdicowicz, Synan Paziumowicz, Dawid Kirkorowicz, Mikołaj Buniatowicz, Zachariasz Dolwatowicz.
- r. 1639
wójt: *Warterys Kirkorowicz*
deputat: *Gabriel Ariewowicz*
Gabriel Ariewowicz, Dawid Kirkorowicz, Synan Paziumowicz, Warterys Aswadurowicz, Owanis Serhiowicz, Zachariasz Dolwatowicz
- r. 1640
wójt: *Krzysztof Balejowicz*
deputat: *Gabriel Ariewowicz*
Gabriel Ariewowicz, Dawid Kirkorowicz, Synan Paziumowicz, Warterys Kirkorowicz, Altun Muratowicz, Owanis Serhiowicz, Zachariasz Dolwatowicz.
- r. 1641
wójt: *Krzysztof Balejowicz*
deputat: *Warterys Kirkorowicz*
Gabriel Ariewowicz, Warterys Kirkorowicz, Krzysztof Megerdycowicz, Altun Muratowicz, Dawid Kirkorowicz, Warterys Aswadurowicz, Synan Paziumowicz, Zachariasz Dolwatowicz.

r. 1643

wójt: *Gabriel Ariewowicz*
deputat: *Gabriel Ariewowicz*

Warterys Kirkorowicz, Krzysztof Balejowicz, Altun Muratowicz, Krzysztof Megerdycowicz, Warterys Aswadurowicz, Zachariasz Dolwatowicz, Synan Paziumowicz, Mikołaj Buniatowicz, Mikołaj Hadziejowicz. (nowo obrany).

r. 1644

wójt: *Krzysztof Balejowicz*
deputat: *Krzysztof Balejowicz*

Warterys Kirkorowicz, Krzysztof Megerdycowicz, Altun Muratowicz, Warterys Aswadurowicz, Zachariasz Dolwatowicz, Synan Paziumowicz, Mikołaj Hadziejowicz, Mikołaj Buniatowicz.

r. 1645

wójt: *Krzysztof Balejowicz*
deputat: *Mikołaj Hadziejowicz*

Warterys Kirkorowicz, Altun Muratowicz, Krzysztof Megerdycowicz, Warterys Aswadurowicz, Zachariasz Dolwatowicz, Synan Paziumowicz, Mikołaj Buniatowicz, Mikołaj Hadziejowicz.

r. 1646

wójt: *Krzysztof Balejowicz*
deputat: *Zachariasz Dolwatowicz*